

*Ще кілька літ – і увірветься в'язь.
Колючий дріт увійде в сни діточі,
і всі назнаменовання пророчі
захочуть окошитися на нас.
Червона барка в чорноводді доль
загубиться. І фенікс довгоногий
тебе принесе в ясні чертоги
від самоволь, покори і недоль.
А все тоте, що виснив у житті,
як рить, проб'ється на плиті могильній,
бо ж ти єси тепер довіку вільний,
розіп'ятий на чорному хресті.*

Довгань М. К.
(м. Київ)

А СВІТ – НЕХАЙ СВЯТИТЬСЯ (Пам'яті Василя Стуса)

У 88 років складно, але з Його побратимом і тезкою Василем Овсієнком – поїхала, де й сили взялися! На малій Батьківщині Поета, у сонячній Вінниці, подвижники – викладачі Донецького національного університету Його імені – організували міжнародну конференцію, присвячену 80-літтю нашого Генія Слова – Василя Стуса. Він для мене є ніби сином духовним Тараса Шевченка. Така подвійна потужна енергія доброї дії в ім'я України...

Отже, приїхали. І одразу відчули гостинність спільної родини подолян і донеччан. Просто на пероні, як рідних, зустріли нас аспірант Антон Бузов, уважний, делікатний і добросердий, а ще – чарівна студентка Ангеліночка Метельна. Пізніше нашим дотепним, добрим гідом став ще й пан Лазаренко.

А поки – початок Конференції в Обласній державній адміністрації. Відчутно добру організацію, щирий ентузіазм, допомогу керівництва області. Один із організаторів конференції – професор-гуманітарій Віра Андріївна Просалова – сердечно дякує всім, хто приїхав, аби разом, цілим світом згадати ім'я Людини і Поета Василя Стуса. З ентузіазмом зал зустрів інформацію, що у Варшаві, в центрі міста, відкрито сквер імені Василя Стуса!

... Запрошують до виступу. Вийшла на кін. Бачу перед собою юних студентів. Бачу допитливі очі Майбутнього. І починаю словом Василя.

Гаряча ложка юшки – як молитва:
прозоре тіло миттю освіжить
і дух зогріє. Ніби лезо бритви,
той відігротий дух в мені іскрить
і ловить сонця золоту порошу,
сріблішає, світлішає, стає
на рівні горя. Боже, дуже прошу –
не забори од мене, що моє...

А далі, по аплодисментах, кинуло мене просто з цієї трибуни – на Урал, в рік 1985-й.

Кучино. Низьке сіре небо. Сіра суха земля з червонястими плямами. Ніби кров мільйонів закатованих просочується. Проти нас (Валічка Стус, її сестричка Шура, син Дмитро і я) – рядами колючі дроти. За ними – приземкуваті бараки, по центру перед нами – у рожевий колір (для оптимізму!) пофарбована халабуда адміністрації. На ганку один сірий чоловічок якось непевно витискує з себе: «Чого ви так пізно приїхали? Його вже поховали. У нас при лікарні моргу нема». Бреше. Ніби не знає, що нас всю дорогу приторможували: то «квитки вже розпродані», то саме «сьогодні автобуси обламалися» і т. д. Поруч із тим сірим, що розказує, стоїть здоровило на розчепірених ногах у чорному, з бугаїстою шиєю, наглою пикою – чекіст. Спостерігає, контролює. А сіренький – то начальник табору.

Нас везуть у чорному ящику до села Борисова. Супровід – на кожного по бурмилу. Під лісочком – голий клопоть землі з кількома ледь помітними горбочками з дерев'яними кілками. Підходимо до горбка, де на шматку бляшанки на кілку надряпано цифру 9. І підкосилися наші ноги... впали ми на могилу і не соромилися сліз... А кати стоять над нами. Ніжна, терпляча, неговірка Валічка підскакує, повертається до тої чорної банди і не своїм голосом з люттю до них: «Залиште нас, відійдіть! Він уже не ваш!». Відступили. А ми були з Василем...

Я замовкла. Мої славні юні філологи, психологи, історики були тої хвилі зі мною там, на Уралі. Відчула якесь вселенське співпереживання. А час – короткий. Я перейшла на інші хвилі спілкування з молоддю Поділля і Донеччини, згадавши Василеве:

Шукай по зорях, де твоя дорога,
і радістю од себе засвітись.

І нагадала моїм слухачам радісне. Як я вперше побачила Валю і Василя. Було то у Київському метро «Хрещатик». Два струмки людей рухаються вгору-вниз. Ескалаторами. А між ними, піднявшись, бачу: стоять двоє. Високий мужнього профілю хлопець в якомусь трепетному наближенні до ніжної, тонкої краси дівчини. Призупинилася на хвилику. Замилувалася. На думку спало: як Данте і Беатріче... І побігла до виходу.

Минуло кілька місяців. Я – кореспондент газети «Друг читача». Мій добрий друг, редактор видавництва «Молодь» Іван Дзюба підказав шукати рецензента на щойно видану збірку Миколи Бажана в Інституті літератури АН України. Начальство інституту спрямувало до найкращого аспіранта. Постукала у двері кабінету. Почула чемне приязне запрошення. Заходжу. Назустріч встає з-за столу... Завмерла. Трохи аж розгубилася. Та то ж – мій Данте, той хлопець з метро! Ось він який, Василь Стус!

Він написав мені рецензію. Відтоді і стали друзями. Родинами. Разом на природу у вихідні, у відпустки – на Прип'ять, на виставки, на дні народжень. В часи короткої політичної відлиги, коли в Україні з'явилося багато справжніх і великих поетів, я почала організовувати поетичні вечори де тільки вдавалося, де були якісь хоробрі й інтелектуальні люди – на заводах у обідню перерву, в науково-дослідних інститутах, у мистецьких навчальних закладах, майстернях знайомих художників, на квартирах небоязких друзів. І майже скрізь безвідмовно виступає Василь Стус.

Заворушилася кадебістська братія! Після багатолюдного (кількасот людей було) вечора сучасної української поезії в Науково-дослідному інституті зв'язку, який обслуговував оборонну систему імперії (символічно, що актовий зал інституту знаходився на бльварі Шевченка, де колись була гімназія, в якій навчався автор Українського Гімну Павло Чубинський), вранці наступного дня (осінь 1965 р.) на порозі моєї редакції з'явилися чекісти. Було тривожно. Але внутрішньо я торжествувала. Десь понад 500 технарів-інтелектуалів почули Івана Світличного, Івана Дзюбу, Ліну Костенко, Івана Драча, Миколу Вінграновського, Григорія Томенка, тоді ще не зламаного Миколу Холодного, Віктора Кордуна, Миколу Воробйова. Зал аплодував словам Бориса Мозолевського: «Я эту кампанию Хрущовых и Брежневых своею назвать не могу...».

Зал заворожив могутній бас-речитатив (образ Івана Світличного) Василя Стуса:

Москва – Чиб'ю, Москва – Чиб'ю
печорський концентрат
споруджує нову добу
на крові на кістках.

... Потім дізналися, що чекісти сиділи в першому ряду разом із керівництвом Інституту. Уявляю, як трясло цю братву!

А на ранок, як я вже сказала, прибули, трясця їм, до моєї редакції «гості». Оголошують термінові збори. Збурили і всіх редакційних працівників: «Антисоветський прорив!», «Какую шпану собрала!». Накази, образи, доноси. Вигнали зі Спілки журналістів. З роботи – із заборонаю працювати в ідеології... Почали тягати до КДБ – нерви мотати, «виховувати». Заступився за мене наш головний редактор, дуже порядна людина, письменник В. Гнатовський. Його негайно вигнали з роботи. Як я пізніше дізналася, В'ячеслав Чорновіл, який щойно був прийнятий тоді на роботу до редакції, всю цю моторошну катавасію навколо мене записував. Його незабаром теж «викрили» і вигнали. Згодом ця довготривала історія була надрукована в Його газеті «Час».

А я тоді, як не було тяжко, святкувала, бо допомогла прозріти багатьом і багатьом українським технарям-інтелектуалам, творчій молоді, дізнатися, що є в Україні, незважаючи на всі терори-голодомори, правдиве, високохудожнє поетичне Слово.

Трохи пізніше, також восени 1965 року, виганяють з кадебістським гвалтом і знуцанням з Інституту літератури АН України її кращого аспіранта Василя Стуса. Почалися чергові сплановані комуноімперією гоніння на багатьох мислячих людей в Україні. Кого з роботи виганяли. А багатьох заарештовували. Було тяжко і складно. Безробіття. Чоловіку також не дають роботи. Мене на якийсь час узяв на роботу Олег Микитенко, син письменника Івана Микитенка.

Тиск на Василя був страшенний, бо – велет українського духу, талант рідкісний. Погрожували, «виховували» і Валентину Попелюх-Стус на заводі Антонова, де дружина Поета працювала інженером. Василь на тяжких роботах добряче надірвав здоров'я...

По кількох роках випробувань опинився Василько (він молодший од мене на 8 років; я так його для себе зву) на посаді інженера в Міністерстві промисловості будматеріалів. Сказав мені, ніби є у цьому міністерському відділі інформації вільні місця. Дивом прийняли і мене. То ціла детективна і щемлива історія. Через кілька десятиліть доля звела нас близько з дочкою одного колишнього високого начальника Міністерства, у якого в тридцятих роках розстріляли дружину – «ворога народу», залишивши його з двома малими дітьми. Аби не осиротити дітей своїх, той дядечко негайно «покаявся». Отже, 1968 року я також притулилася на мінімальну інженерну (!) ставку в міністерському підвальчику (на вул. Володимирській, 16). Стіл впритул до стола Василя. Далі були для мене понад три щасливих роки,

незважаючи ні на що. Казенну роботу швидко зробив Василько, та й за своє береться. Тоді Він писав «Феномен доби» - працю про зґвалтованого системою геніального Павла Тичину. Давав мені аркуші. Читала. Пізнавала, відкривала його геніальні поезії, написані замолоду. Тоді Василь подарував мені його збілочку видання 20 року.

А ще ми разом тішилися також ним відкритим великим ліриком з рідного Василеві Поділля Володимиром Свідзінським, жорстоко знищеним чекістами в 1941 році. Тоді від Василя я вивчила його шедевр:

О час небесного спокою!
Твоєю легкою красою
Як жадно упиваюсь я
Як у тонке твоє палання
В твоє зникоме розцвітання
Віллялася б душа моя.

Василь воістину тішився цим образом – зникоме розцвітання. І справді, в ньому вся філософія буття!

Читав мені Василь в ті часи свої поезії, які тоді зароджувались в його душі.

Цей біль – як алкоголь агоній
як вимерзлий до хрусту жаль...

Признатися, тоді я не вповні переживала тяжкі прозрівання і передбачення Поета, хоча інтуїтивно й емоційно проймалася його болем. Лише рік 1972-й ніби ковадлом по душі вповні випрямив хребет і широко відкрив очі.

Цікаво, як реагувала підвальна публіка на Василя. Лемент, якісь заяложені примітивні балачки – «хто що сказав, хто з ким...». Заходить Василь і же того не чути. Якесь висвітлення, самоочищення наставало. Працювати починали. Ніби совість заговорила. Василя поважали. Хоча трохи побоювалися спілкування з «антисовєтчиками».

А поки – 1968–1971 роки. Ми інколи в обід під сонечком, на ясному світлі трохи походжаємо біля Святої Софії. Висвітлює душі, енергію дає. Придивляюся до навдивовижу вольового, зосередженого завжди на чомусь значущому, обличчя попутника. Одного дня як осінило: запросила Василя до майстерні свого чоловіка, скульптора. Вона зовсім близьенько, теж у підвальчику на Володимирській, 12. І почалася співпраця. Про це – словами Бориса: «На моє прохання попозувати Василь одразу погодився. Прошу постояти, а не сидіти, бо такий стан краще виявляє пластику. Тільки спитав

Василь, чи можна читати й курити. Так Він позував мені і позував,... хвилин по 30 за сеанс...».

Подав Борис портрет у 1969 році на виставку, підписавши «Портрет чоловіка». Художній комісії сподобався. Прийняли. А от коли кадебістсько-комуністична цензура явилася – не пройшло. Секретар комсомолу Главак одразу рывкнула: «Убрать!». І розповіла всім «темним», чий це портрет! Борис скоро відлив портрет у чавуні. До 1990 року він стояв у художника в майстерні. Тепер – є окрасою Національного художнього музею України в Києві (на Грушевського). Репродукції портрета прикрашають чимало видань творів Стуса і про Стуса...

Аби завершити тему, скажу, що в рідному селі Василя у Рахнівці біля школи стоїть пам'ятник Йому, також створений душею і руками видатного українського скульптора Бориса Довганя, поетового друга.

Вже кілька років стоїть у майстерні його проект пам'ятника Геніальному українському Поетові світового рівня Василя Стуса для Києва, столиці України. Цій роботі свого часу дав високу оцінку філософ, правозахисник, побратим поета Євген Сверстюк. Схвалюють роботу всі, хто її бачив. Звернулися до Голови Міськради письменники, науковці-гуманіратії, академіки Академії мистецтв України з проханням поставити у столиці пам'ятник нашому Генію, Герою України. Через місяць відповідь, запрошення зайти до міськради. Схоже, до Кличка Віталія документи не дійшли. А він, по діях його знаю, розуміє, хто такий Стус. Прийшов 90-літній академік, лауреат Стусівської премії скульптор Довгань на бесіду в департамент культури, а там... стали його переконувати, що нема місця в центрі Києва духовному сину Шевченка! Для знаного футболіста, для героя Ільфа і Петрова Паніковського – є, а для великого українського поета – нема... Абсурд. Страшно...

А місця є! І вільне. Саме навпроти Інституту літератури АН України, де Поет працював. Але хтось гальмує. І не добереш – хто.

Та повернись в минуле, в минуле з Василем. В ті дні 1972-го, коли ми билися, товклися біля суду, де над Василем злочинці творили розправу. Пустили лише на вирок. Я була як у тумані. В напрузі. Лише пам'ятаю однаково вбраний кадебістський кагал («робітники з «Арсеналу»), який зображував народ на суді. Василя неприступне ніби закрите, закам'яніле обличчя і тільки на хвильку – теплий вітальний погляд до нас... і лаконічне прощання.

Всі ці роки ми листувалися. Як з'ясувалося, більшість листів осідало в КДБ. Єдино був теплий зв'язок: з 1972 року ми завжди приходили до поетової дружини Валі в хату на Різдво. Поет народився в цей Святий Вечір.

Сходилася вся родина. Там зустрічалися найближчі його друзі – Михайлина Коцюбинська, Іван Калиниченко, Євген з Лілею Сверстюки, я з чоловіком, часто із дітьми, обов'язково – рідна сестра Валі Шурочка з родиною, яка тим часом росла й розросталася, і вже скоро у Святвечір на радість всім нам і Валі демонструвала у Святвечір ціле костюмоване народне дійство – народження Христа. Завжди заходили того святого вечора двох народжень до Валічки кобзарі.

А ще, я помітила, Валя радіє і дуже розчулюється, коли я читаю їй вірші Василя, присвячені їй – Його великому коханню. Вони переважно сумні. Трагічні є. Але у них якась неземна, висока любов! Такої любовної лірики в світі ще пошукати треба! Мене до глибини душі пронизав Василевий вірш до Валі, який написаний давно, в тюрмі. Але Василь ніби прозрів у ньому всю її душу, її трагедію, її теперішній стан: «Ти, наче Богородиця, мені // ввижаєшся, лише склепляю очі, // а довкруги страшні парсуни вовчі // колошкають і сонну уві сні».

У 1980 році була коротка радість спілкування: Василь повернувся. Але в країні не розвиднювалося. І він свідомо пішов на нові випробування – захищав переслідуваних. Ми зустрічалися у вихідні – разом ходили в луки за Дніпро.

Та страшне сталося в жовтні 1980. Арешт. Вирок як на страту 10 років позбавлення волі в колонії особливого режиму, 5 років заслання. Так імперія розправлялася з Поетом-совістю України.

Василю пишу. Одбиваюсь от кадебістів, бо час од часу викликають. Не лише мене. Всіх друзів Поета. У мене підростала онука. Аби чула Стефанка Українське поетичне Слово, мистецтво наше, започаткувала в хаті товариство дітей і юні – «Парнас на Видубичах». Вечорниці велелюдні. Вчимо, а тоді читаємо на вечорницях поезії Сковороди, Шевченка, неокласиків, Рильського, «Розстріляного Відродження», Ліни Костенко... На вечорницях виступають почесні гості – Євген Сверстюк, Микола Воробйов, Петро Осадчук, Борис Мозолевський, Валерій Шевчук, музики, співаки, хлопчиком у нас ще співає Тарас Компаніченко, Володимир Губа знайомить із своєю музикою. Приходять до нас нащадки Шевченкового роду – творчий, талановитий люд... Але завжди на вечорницях звучить Слово Василя Стуса. Завжди! Понад 30 років були в хаті вечорниці. І всі мої юні друзі-парнасівці знають, розуміють Василеву Поезію.

А тепер, коли лютий ворог України почав відкриту загарбницьку війну проти нас, раптом по-особливому відкрилося мені оте Василеве:

Народе мій, до тебе я ще верну...

Ходжу до шпиталю. Знайомлюся, допомагаю пораненим воїнам і чую з їх вуст Слово Василя. Боєць Микола Микитенко ще 2014 року, стоячи на Майдані Незалежності в Києві біля Василевого портрету, читав його поезії. Бачили б Ви, як побожно він цілував фото Василя Стуса, яке я йому подарувала у шпиталі... А тоді, у Різдво цього року (до Валі далеко, не доїду), пішла до шпиталю. Там – колядки, щедрівки! Воїни, хто в чому, повисипалися з палат на подвір'ячко. Хтось з медперсоналу припрошує хлопців одягтись, бо холодно. З тої розмови зрозуміла: хлопці повернулися з полону в кінці 2017 року. Коло мене один красень – високий та стрункий, як у пісні співається. І чорнявий. На Василя схожий. Андрієм зветься. Бессараб прізвище. З Чугуєва на Харківщині. 2 роки в полоні, у тюрмі суворого режиму в Макіївці. Трохи змучений. Але, відчувається, – сильний духом, не зігнувся у деенерівській катівні. Питаю – як витримували? А він мені: «Нас рятував Стус»... Ми обіймалися. Ми плакали. Андрій познайомив ще з одним хлопцем, який був з ним у камері. А третій хлопчина, Коваленко, вже вдома, на Вінниччині. Саме того, вінничанина, інколи викликали на важкі роботи. В один такий момент до нього підбіг невідомий хлопчина з волі, сунув йому книгу поезій Стуса, сказавши, що сам вінничанин і знає, що вінничанину вручає. І щез... І ось щодня ті довгі місяці всі три наші в'язні... як молитовник відкривали у камері Василеву книгу і вчили, вчили. І Він давай їм силу вистояти, гартував їх волю...

Ми стояли біля вікна у коридорі корпусу терапії Київського військового шпиталю і старший лейтенант Андрій Бессараб читав і читав мені напам'ять Василеві рядки.

То був святий момент. То був найпоказовіший доказ, що Поет – живий. Він із своїм народом.

Думкам і спогадам немає краю. Сьогодні бачу перед собою студентську молодь Донецького університету – аж мерехтить в очах від квітів на вишиванках дівчат, – Університету, який носить ім'я Василя Стуса, який народився Різдвяної ночі 80 років тому. І хочеться завершити свої спогади думкою про вистраждане Поетом вміння долати лихо і завжди бути добрим до Світу:

Голосить сніговиця,
Колючий хрипне дріт.
А Світ – нехай святиться.
Нехай святиться світ.

Дякую за зустріч у Вінниці
20. 04. 2018 р.